
ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆՁԻ ՀԱՏԿԱՆԻՇ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ ԴԱՐՁՎԱԾՔՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ, ՌՈՒՍԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ԱՆԳԼԵՐԵՆՈՒՄ

ՄԱՐԻԱՆԱ ԲԱԴԱԴՅԱՆ

Դարձվածաբանությունը՝ որպես լեզվաբանական առանձին գիտաճյուղ, երիտասարդ է, բայց դարձվածքը՝ որպես լեզվական երևույթ, շատ հին ավանդույթներ ունի: Նրա արմատները հասնում են դարերի խորքը: Դարձվածային միավորները հիմնականում ժողովրդական պատկերավոր մտածողության արդյունք են, դրանք նախ՝ առաջանում են լեզվում, ապա անցնում գրական տարբերակին: Սակայն դարձվածային միավորները չեն ծագում լեզվի ծագման հետ միասին: Մարդու մտածողության ու կենսափորձի զարգացման ավելի բարձր մակարդակում, երբ մարդն ի վիճակի է եղել վերացարկում կատարելու, բառերին արդեն նոր իմաստներ է տվել և իր մտքերն ավելի արտահայտիչ, դիպուկ ու տպավորիչ դարձնելու համար կազմել է նաև այնպիսի բառազուգորդումներ, երբ կապակցության բաղադրիչները գործածվում են իրենց ոչ ուղիղ, այլ փոխաբերական իմաստներով¹:

Փոխվում է ամբողջ կապակցության իմաստը, այն ձեռք է բերում բոլորովին նոր իմաստ, որը շատ հաճախ չի բխում առանձին բաղադրիչների իմաստների գումարից: Երբեմն՝ այդ վերաիմաստավորված կայուն բառակապակցությունների՝ դարձվածքների արտահայտած իմաստն այնքան հեռու է լինում իր բաղադրիչների նախնական իմաստից, որ նույնիսկ անհնար է դառնում կատարել դարձվածքի ստուգաբանական վերլուծություն կամ որոշել, թե ով, որտեղ, ինչ հանգամանքներում է առաջին անգամ օգտագործել տվյալ դարձվածքը: Պ. Բեդիրյան² իր «Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն»

¹ **Բադիկյան Խ.**, Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները, Երևան, 1986, էջ 47:

² **Բեդիրյան Պ.**, Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, «Լույս» հրատ., Երևան, 1973, էջ 33-74:

գրքում դիտարկում է կապակցության՝ դարձվածք դառնալու ուղին և այդ երևույթը բաժանում է երեք փուլի: **Առաջինը** վերաիմաստավորված կապակցության առաջին անգամ կիրառության փուլն է: Այս փուլում սովորական կապակցությունները դուրս են գալիս իրենց իմաստային դաշտից և փոխադրվում նոր իմաստային դաշտ՝ ձեռք բերելով փոխաբերական իմաստ:

Երկրորդը դարձվածքի օգտագործման կայունություն ձեռք բերելու փուլն է: Այս փուլում կապակցությունը գործածվում է որպես պատրաստի կերպով վերարտադրելի լեզվական միավոր, ինչպես նաև սկսում է օգտագործվել տվյալ լեզվով խոսող հանրության կողմից: Վերաիմաստավորված և օգտագործման կայունություն ձեռք բերած կայուն բառակապակցությունը մտնում է ընդհանուր լեզվի մեջ, և տեղի է ունենում նրա բաղադրիչների ճշգրտում: **Երրորդը** արդեն իսկ ձևավորված և հաստատված դարձվածքների փուլն է: Չնայած այս երեք փուլերին՝ կան բազմաթիվ դարձվածքներ, որոնք ամենևին էլ այս բոլոր փուլերը չեն անցնում, իսկ որոշ դարձվածքներ էլ ստեղծվում են միանգամից՝ որպես փոխաբերություններ:

Նույնը կարելի է ասել նաև պատճենված դարձվածքների մասին: Մի լեզվում դրանք պատճենվում են միանգամից, սակայն այն լեզվում, որում դրանք առաջանում են, կարող են անցնել նույն փուլերը: Դարձվածքների ձևավորման այս ուղիներն անցնում են նաև մարդու հատկանիշ ցույց տվող դարձվածքները, որոնք այս աշխատանքի ուսումնասիրության նյութն են:

Ըստ ծագման՝ դիտարկվող երեք լեզուներում (հայերենում, ռուսերենում և անգլերենում) դարձվածային միավորները բաժանվում են մի քանի խմբի:

Բուն դարձվածքները կազմում են լեզվի դարձվածային ֆոնդի ճնշող մեծամասնությունը: Դրանք այն դարձվածքներն են, որոնք առաջացել են հենց տվյալ լեզվում, հարազատ են այդ լեզուն կրող ժողովրդի լեզվամտածողությանը, ունեն այդ լեզվի կառուցվածքային և քերականական առանձնահատկությունները:

Բուն դարձվածքների առաջացման աղբյուրն է կենդանի լեզուն իր բոլոր կողմերով ու բնագավառներով: Հիմնվելով իր դարավոր դիտարկումների և կենսափորձի վրա՝ ժողովուրդը փորձում է կատարել բնախոսական մեկնաբանություններ³: Իրենց ծագմամբ դարձվածքները հիմնականում ժողովրդական մտածողությանն են պատկանում, նախ՝ առաջանում են խոսակցական լեզվում և ապա՝ այնտեղից թափանցում գրական լեզու:

³ **Փևորգյան Ե.**, Հայերենի դարձվածքները, Երևան, համալս. հրատ., 1969, էջ 65- 79:

Դարձվածքները մեծ մասամբ ստեղծվում են առանձին անհատների կողմից, ապա անցնում ընդհանուր լեզվին: Որքան պատկերավոր, արտահայտիչ է դարձվածքը, այնքան արագ տարածվելու հնարավորություն ունի: Դարձվածքների մի մասը ծագում է ժողովրդական բանահյուսությունից: Դրանք ոչ միայն տվյալ ժողովրդի ստեղծագործությունից ծագած, այլև տարբեր ժողովուրդների գրական փոխազդեցության, կրոնի միջոցով տարածված դարձվածքներ են, օրինակ՝ **Անբարի պարուղ** (ժողովրդ.) - Անպետք, ապաշնորհ մարդ = **Անհուր ծաղիկ** (փխբ.): **Անփչել վեր կընկնի** (ժողովրդ.) - Շատ թույլ, տկար մարդ է: **Մի կծած խնձոր** (ժողովրդ.) - Գեղեցիկ: **Красная девица** (фольк.) - 1. Գեղեցիկ աղջիկ: = **Fair (lovely)maiden**. 2. Ամաչկոտ, երկչոտ, երիտասարդ: **Мужичок с ногомток** (фольк.) - Շատ փոքր: = **Tomb Thumb. Shy (timid) lad = a Milk- toast = a Milksop** - Ամաչկոտ, երկչոտ, երիտասարդ:

Դարձվածքների հարստացման մի աղբյուրն էլ հեղինակային նորակազմություններն են: Ի տարբերություն ժողովրդական ծագում ունեցող բազմազան դարձվածքների՝ դարձվածքներ կան, որոնց հեղինակներն անհատ մարդիկ են: Այդպիսի դարձվածքները հեղինակային նորաբանություններ են կոչվում և ստեղծվում են գրավոր խոսքում գրողների ու բանաստեղծների կողմից: Նմանատիպ մի շարք փայլուն դարձվածքներ են ստեղծել, օրինակ, հայերենում՝ Հովհ. Թումանյանը, Հ. Պարոնյանը, Ավ. Իսահակյանը, Ա. Խնկոյանը, Ստ. Ջորյանը, ռուսերենում՝ Կոիլովը, Գոնչարովը, Չեխովը, Գորկին, Տոլստոյը, անգլերենում՝ Շեքսպիրը, Դիկենսը, Սվիֆտը և շատ ուրիշներ: Օրինակ՝ **քաջ նազար** (վախկոտ, քաջ ձևացող, բայց խիստ վախեցող. դեպքերի բերումով, հեշտորեն ու անարժանաբար փառքի՝ իշխանության հասած մարդ), **ծախորդ Փանոս** (անհաջողակ, շարունակ ձախողությունների մատնվող մարդ) - Հովհ. Թ., **Человек в футляре** - (Չեխով), **have an itching palm** ("Julius Caesar") ժլատ մարդ լինել - Շեքսպիր:

Մեծ քանակություն են կազմում այն դարձվածքները, որոնք անցել են «Աստվածաշնչից» տարբեր լեզուների և կազմում են դարձվածքների միջազգային շերտի մի մասը: Դրանք, ըստ էության, դարձվածային պատճենումներ են՝ մեծ մասամբ կատարված այն լեզվից, որից թարգմանվել է «Աստվածաշունչը», օրինակ՝ **Նոյի ագռավ** (ԱԾ) - Մի գործի ուղարկված և ուխտադրժորեն չվերադարձած մարդ: **Քավության նոխազ** (ԱԾ) - Անմեղ մարդ, որին զոհաբերում են ուրիշների հանցանքը մաքրելու համար: **Блудница Вавилонская** (библ.) = **The whore of Babylon = the Babylonian whore = the fornicatress of Babel. Балаамова ослиця** (библ.) = **Balaam's ass** - Լռակյաց, հնազանդ մարդ:

David and Jonathan (bibl.) – Անբաժանելի ընկերներ: **The daughter of Jezebel** (bibl.) – Անպատկառ, լաիր լին: **The daughter of the horseleech** (bibl.) – Անկուշտ, արյունարբու:

Համաշխարհային դասական գրականության միջոցով նույնպես տարածվում են որոշ դարձվածքներ՝ դարձյալ պատճենվելով այս կամ այն լեզվով: Եվրոպական գրականության մի շարք երկերի մեջ գործածված բազմաթիվ դարձվածքներ անցել են այլ լեզուների, այդ թվում՝ հայերենին: Օրինակ՝ **Արիստոփանյան դիմակ** (գրք.) – Կատակասեր, կատակաբան մարդ: **Երկերեսանի Յանուս** (գրք.) – Կեղծավոր, երկերեսանի մարդ: **Ծովային գայլ** (գրք.) – Ծովային գործին լավատեղյակ, ծովային գործում մեծ փորձ ունեցող մարդ: **Քամեկիազարդ տիկին** (գրք.) – Թեթևաբարո կին: **Մոլորյալ որդի** (գրք.) – Փուչ, անառակ մարդ: Հաճախ՝ անառակ ճանապարհից դարձ կատարած (Ավետարանից): **Живой труп (Л. Толстой) = A living corpse = A living skeleton. Услужливый дурак опаснее врага (И. Крылов) = The too officious fool is worse than any foe.**

Հայերենում, ռուսերենում և անգլերենում արտալեզվական ոլորտները ևս կարևոր դեր ունեն դարձվածքների կազմության հարցում: Դարձվածքների ձևավորման համար կարևոր նշանակություն ունեն տվյալ ժողովրդի պատմությունն ու ազգագրությունը, աշխարհագրական տարածքն ու բնակլիմայական պայմանները, տնտեսական կյանքն ու կենցաղը, մշակույթը, դպրությունը, արվեստը և արհեստները:

Արդի հայերենի դարձվածքների պաշարի մյուս աղբյուրը **գրաբարը** և **միջին հայերենն** են:

Եթե գրաբար դարձվածքները քիչ թե շատ հավաքված կան «Հայկազեն» և այլ բառարաններում, ապա միջին հայերենի փաստերն անհայտ են, իսկ բնագրերն էլ այս տեսակետից պատշաճ չափով ուսումնասիրված չեն: Արդի հայերենում միջին հայերենից բառացի մնացած դարձվածքներ չունենք, քանի որ դարձվածքները քարացած, լեզվի մի վիճակից մյուսն են անցնում, որպես կանոն, գրականության միջոցով, իսկ դարերի խորքից՝ ընդհուպ մինչև XIX դարի առաջին կեսը, գրաբարն էր պաշտոնական գրական լեզուն:

Միջին հայերենն իր կառուցվածքով այնքան շատ էր «աշխարհաբար», որ նրանից առհասարակ մեր նոր լեզվին բառեր անցել են, բայց բառաձևեր, քերականական քարացած ձևեր՝ ոչ, կամ գրեթե ոչ:

Արդի հայերենի դարձվածքների պաշարի հարստացման երրորդ աղբյուրը **խոսակցական լեզուն** և **բարբառներն** են: Մեր արդի գրական լեզվի

դարձվածքների պաշարը բավական աղքատ կլիներ, եթե մեր մեծ գրողները ժողովրդի բերանից չվերցնեին և իրենց ստեղծագործությունների միջոցով մեզ չհասցնեին հարյուրավոր դարձվածքներ: Օրինակ՝ **Աբեթ ըլլալ՝ դառնալ՝ կտրիլ ա/մ (բրբ.)** - (զգեստ) Չափազանց հիննալ. մաշիլ (մարդ) Չափազանց ծերացած ըլլալ, կենսական ուժը սպառիլ: **Ալքու փոխած ա/մ (բրբ.)** - Դեղնած, ճողած. վտիտ, հիվանդոտ մարդ/երեխա: **Ախոռում կըտրտրոլ “կեղտոտոլ” (բրբ.)** - Ապերախտ, միայն իր օգտին աշխատող: **Ածած - քցած (բրբ.)** - Տիպ, բարի պտուղ, (փխբ.) ծաղրական: **Ականջն ի խոսք (բրբ.)** - Խոսք լսող, խոնարի: **Իրանու աղվես (բրբ.)** - Չափազանց խորամանկ: **Պինդ ականջ (բրբ.)** - Անուշադիր:

Արևելահայ գրական լեզվի դարձվածաբանության հարստացման մի աղբյուրն էլ, անշուշտ, արևմտահայ գրական լեզուն է, որն ընդհանրություններից բացի որոշ առանձնահատկություններ ու տարբերություններ ունի: Արևմտահայ գրական լեզվի դարձվածաբանությունը հիմնված է արևմտահայերենի քերականական օրենքների ու օրինաչափությունների վրա, օրինակ՝ **խելքից դուրս - խելքեն դուրս, խելքը գլխին - խելքը գլուխը, գրպանում/ գրպանի մեջ մկներ խաղալ - գրպանը/ գրպանին մեջ մուկեր խաղալ** և այլն: Կան դարձվածքներ, որոնք իրարից հոմանշային բաղադրիչով են տարբերվում, օրինակ՝ **աչքերը փակ - աչքերը գոց, սևին սպիտակ ասել - սևին ճերմակ ըսել** և այլն: Արևմտահայերենն ունի նաև բացառապես իրեն հատուկ դարձվածքներ, օրինակ՝ **խոսքը քալեցնել** – իր էշը առաջ քշել:

Ըստ իրենց ծագման՝ ռուսերենի՝ անձի հատկանիշ արտահայտող դարձվածքները կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ բուն ռուսական ծագում ունեցող դարձվածքներ և փոխառյալ: Դարձվածքների մեծ մասն անցել է լեզվին նախնիների լեզվից: Օրինակ՝ **водой не разольешь** – Շատ ընկերական լինել:

Փոխառյալ դարձվածքներն իրենց հերթին բաժանվում են հին սլավոնական և արևմտաեվրոպական դարձվածքների:

Հին սլավոնական դարձվածքներն ամրապնդվեցին լեզվի մեջ քրիստոնեություն ընդունելուց հետո, իսկ արևմտաեվրոպական փոխառությունները կատարվել են լատիներենից, հունարենից, իսկ հետագայում՝ նաև գերմաներենից, անգլերենից: Մասնավորապես, ռուսերենը բազմաթիվ պատճենումներ ունի անգլերենից, գերմաներենից, ֆրանսերենից: Օրինակ՝ անգլերենից՝ **Blue stocking** (բառացի՝ կապույտ գուլպա) = **Синий чулок** - Չոր, կանաչությունից գուրկ կին: **Dark horse** (բառացի՝ սև ձի) = **Темная лошадка** - Անհայտ, ճանաչում չունեցող մարդ:

Անգլերենի՝ անձի հատկանիշ արտահայտող դարձվածքների ծագման աղբյուրը շատ բազմազան է: Ըստ ծագման՝ դարձվածքները ևս կարելի է բաժանել երկու մասի՝ բուն անգլերեն դարձվածային միավորներ և փոխառյալ: Բուն անգլերեն ծագում ունեցող անձի հատկանիշ արտահայտող դարձվածքները կապված են տվյալ ժողովրդի ավանդույթների, սովորույթների և պատմական փաստերի հետ, ինչպես նաև գրական ավանդույթների, թարգմանչական արվեստի հետ: Օրինակ՝ **A good Jack makes a good Gill** (բառացի՝ եթե Ջեկը լավն է, ապա Զիլն էլ է լավը) - Լավ ամուսնու մոտ կինն էլ է լավը: **A black sheep** - (բառացի՝ սև ոչխար) - Չհարգված մարդ: Անգլերենում կան շատ փոխառյալ դարձվածքներ այլ լեզուներից: Օրինակ՝ Իսպաներենից - **blue blood** (բառացի՝ կապույտ արյուն) - Ազնվական ծագում ունեցող: Դանիերենից - **an ugly duckling** (բառացի՝ տգեղ բադ) - Տգեղ մարդ: Չինարենից - **lose face** (բառացի՝ կորցնել երեսը) - Նսեմացված լինել:

Ինչպես տեսնում ենք, **փոխառությունները** հայերենում, ռուսերենում և անգլերենում այլ լեզուներից դարձվածքների պաշարի հարստացման հիմնական աղբյուրն են: Շատ լեզվաբաններ փոխառությունները «տարբեր լեզուների փոխներգործության ու փոխհարստացման արդյունք» են համարում⁴: Երկարատև զարգացման ընթացքում հայերենը, ռուսերենը և անգլերենը, մի շարք ժողովուրդների լեզուների հետ շփվելով, նրանցից ևս փոխառել են շատ դարձվածքներ՝ առաջին հերթին թարգմանությամբ կամ պատճենմամբ:

Փոխառյալ դարձվածքները հայերենում, ռուսերենում և անգլերենում երեք կարգի են՝ 1. Ամբողջապես փոխառյալ - դարձվածքները մուտք են գործում լեզու գրականության միջոցով: 2. Մասնակի փոխառյալ - այս դեպքում այլալեզու դարձվածքների բաղադրիչներից մեկը կամ մի քանիսը տառադարձվում են, իսկ մյուսը կամ մյուսները՝ թարգմանվում-պատճենվում: 3. Պատճենյալ - պատճենումը շփվող լեզուներից փոխառության ամենածավալուն և զանգվածային դրսևորումներից մեկն է:

Փոխառյալ դարձվածքների հարստացման գործում զգալի դեր է կատարում թարգմանական գրականությունը, որի միջոցով այլ լեզուներից ուղղակի թարգմանությամբ, պատճենմամբ կամ կիսապատճենմամբ շատ դարձվածքներ են անցնում, օրինակ՝ **վերջին մոհիկան** (Կուպեր): Ռուսերենի ազդեցությամբ մի շարք դարձվածքների թարգմանությամբ և պատճենմամբ նոր դարձվածքներ են կազմվում հայերենում, օրինակ, **վարկը կորցնել** - (հեղի-

⁴ Назарян А. Г. Фразеология французского языка, с. 274.

նակագուրկ լինել) – *потерять престиж – lose face* (բառացի՝ երեսը կորցնել):

Կան օտարալեզու դարձվածքներ, որոնք չեն թարգմանվում և նույնությամբ են գործածվում, ինչպես՝ *Persona grata - պերսոնա գրատա* (հաճելի անձնավորություն):

Հիշյալ լեզուների դարձվածքների ծագման ու առաջացման խնդիրներն ուսումնասիրելիս գալիս ենք այն եզրահանգման, որ երեք լեզուներում դարձվածքների մեծամասնությունը կազմում են բուն դարձվածքները, որոնք տվյալ ժողովրդի լեզվամտածողության արդյունքն են: Բուն դարձվածքների առաջացման աղբյուր է կենդանի լեզուն՝ իր բոլոր կողմերով ու բնագավառներով: Դրանք մուտք են գործել բանահյուսություն, մամուլ, Աստվածաշունչ: Դարձվածքներն արտացոլում են ազգային ավանդույթները, սովորույթներն ու հավատալիքները:

Նշված երեք լեզուներում (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն) բավականին շատ են նաև դարձվածային փոխառություններն ու պատճենումները, որոնք զգալի թվով ունեն իրենց համարժեքները մյուս լեզուներում: Ուսումնասիրվող լեզուների դարձվածքների մեջ եղած ընդհանրությունները, ինչպես կազմի, այնպես էլ նշանակության առումով, վկայում են փոխառություն - պատճենման գոյության մասին: Նշենք նաև, որ կան նմանություններ լեզուների այս կամ այն զույգի նաև դարձվածքների միջև, որոնք էլ վկայում են տարբեր ժողովուրդների մտածելակերպի անհերքելի ընդհանրությունների մասին:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ուսումնասիրվում են անձի հատկանիշ արտահայտող դարձվածքների ծագման և առաջացման ուղիները հայերենում, ռուսերենում և անգլերենում: Ըստ ծագման՝ դիտարկվող երեք լեզուներում (հայերենում, ռուսերենում և անգլերենում) դարձվածային միավորները բաժանվում են մի քանի խմբի: Բուն դարձվածքները կազմում են լեզվի դարձվածային ֆոնդի ճնշող մեծամասնությունը: Դրանք այն դարձվածքներն են, որոնք առաջացել են հենց տվյալ լեզվում, հարազատ են այդ լեզուն կրող ժողովրդի լեզվամտածողությանը, ունեն այդ լեզվի կառուցվածքային և քերականական առանձնահատկությունները:

Բանալի բառեր – դարձվածային միավորներ, լեզվամտածողություն, կառուցվածքային, քերականական, առանձնահատկություններ, ծագում, լեզու:

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩИХ КАЧЕСТВА ЧЕЛОВЕКА, И СПОСОБЫ ИХ ОБРАЗОВАНИЯ В АРМЯНСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

МАРИАНА БАДАДЯН

В статье рассматривается происхождение фразеологических единиц, характеризующих качества человека, и способы их образования в армянском, русском и английском языках. По способу происхождения в наблюдаемых трех языках (армянском, русском и английском) фразеологические единицы делятся на несколько групп. Исконные фразеологические единицы составляют подавляющее большинство фонда языков. Это те фразеологические единицы, которые возникли в языке, присущи мышлению народа и отражают структурные и грамматические особенности языка.

Ключевые слова – фразеологические единицы, мышление, структурные, грамматические, особенности, происхождение, язык.

THE ORIGIN & FORMATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS FEATURING QUALITIES OF A PERSON IN ARMENIAN, RUSSIAN AND ENGLISH

MARIANNA BADADYAN

This article investigates the origins and formation of phraseological units, characterizing qualities of a person in Armenian, Russian and English languages. The phraseological units of these languages can be classified into a few groups according to their origins. The phraseological units of native origin constitute the vast majority of the entirety. These are the ones that have originated from that precise language, are deep-rooted in the language awareness of its people and have the structural and grammatical features of that precise language.

Key words – phraseological units, language awareness, structural, grammatical, features, origin, language.